

ФОРУМ ІСТОРИЧНИХ НАУК

УДК 339"11/13"

ОРЛЕНКО Василь, д. іст. н., професор кафедри правознавства КНТЕУ

ОРЛЕНКО Лідія, доцент кафедри сучасних європейських мов КНТЕУ

РОЗВИТОК ТОРГІВЛІ НА РУСІ У ПЕРІОД ФЕОДАЛЬНОЇ РОЗДРОБЛЕНОСТІ (XII–XIV ст.)

Проаналізовано основні етапи, роль, зміст і специфіку торговельних відносин на українських землях у період феодальної роздробленості. Зроблено висновок, що вона посідала важливе місце в економічному та культурному піднесенні окремих князівств і земель, сприяла первісному накопиченню капіталу.

Ключові слова: феодальна роздробленість, українські землі, торгівля, центри торгівлі, купецтво.

Київська держава, подібно до інших ранньосередньовічних держав, проіснувала недовго. Із XII ст. на Русі починається період феодальної роздробленості, що тривав до XIV ст. Це був закономірний процес, спричинений низкою соціально-економічних, політичних, міжнародних, духовно-психологічних та інших чинників. У результаті Київська Русь розпадається на окремі князівства, кількість яких постійно збільшувалася: від 10–15 у XII ст. до 50 на початку XIII ст. Великі князівства називались "землі". Цей термін застосовувався для позначення суверенних держав: "Руська земля", "Грецька земля" (Візантія), "Угорська земля" (Угорщина), "Лядська земля" (Польща) тощо. Більш дрібні князівства, які входили до складу земель, називались волостями. Отже, в цілому про Русь другої половини XII – початку XIV ст. можна говорити як про конфедерацію земель і князівств, у якій київський стіл лише номінально вважався найстаршим.

У свідомості наступних поколінь політичний розпад Русі на окремі частини сприймався як велике лихо, як відкочування суспільства назад. Тим більше, що такий розпад призвів до активізації

© Орленко В., Орленко Л., 2012

120 ISSN 1727-9313. ВІСНИК КНТЕУ. 2012. № 2

ворогів Русі – половців. У подальшому роздроблена Русь не змогла протистояти полчищам монголо-татар. Усе це справді так, але історія вимірюється не роками і навіть не десятиліттями, а століттями. Із позицій загальноісторичного розвитку, політичне дроблення Русі було логічним етапом на шляху майбутнього економічного і політичного злету окремих князівств і земель уже на новій цивілізаційній основі. Про це свідчить бурхливий розвиток міст і вотчинних господарств у окремих князівствах, вихід цих практично самостійних держав на зовнішньополітичну арену. У кожному князівстві продовжувала розвиватися культура, будувалися чудові архітектурні споруди, створювалися літописи, а також значне місце посідала торгівля. Остання була тим чинником, який, з одного боку, підтримував відносну єдність територій колишньої Русі, а з іншого – сприяв піднесенню нових державних утворень.

Період феодальної роздробленості досліджували К. Бестужев-Рюмін [1, с. 204–204], Д. Дорошенко [2, с. 95], М. Грушевський [3, с. 344–345], В. Ключевський [4, с. 134], М. Покровський [5, с. 94, 99], С. Соловйов [6, с. 87] та інші відомі історики. В їхніх працях детально викладено причини феодальної роздробленості, соціально-економічний і політичний розвиток окремих князівств і земель, правове становище населення, стан культури та інші важливі проблеми цього періоду. Що ж стосується торгівлі, то вона не була спеціальним предметом дослідження як названих, так і наступних поколінь істориків. Зазвичай відомості про розвиток торговельних відносин у період феодальної роздробленості Русі у працях як вітчизняних, так і зарубіжних істориків мають загальний, епізодичний характер або стосуються лише окремих міст чи земель. Поки що не відтворено цілісної картини розвитку торгівлі Русі з кінця XII – до кінця XIV ст. Є потреба виявити та обґрунтувати особливості її розвитку в цей період, ліквідувати прогалину у дослідженні минулого нашої країни, що і є метою статті.

Центрами торгівлі були міста, яких на Русі стає дедалі більше. Якщо за літописними свідченнями на початку XI ст. на Русі було близько 30 великих міських центрів, то в першій половині XII ст. їх кількість зростає до 42, у середині XIII ст. – до 62, а в XIV ст. – до 300 [6, с. 86]. Серед них виділяються Київ, Чернігів, Смоленськ, Полоцьк, Новгород, Суздаль, Ростов, Ладога, Любеч, Переяслав, Перемишль та ін.

У Києві, Новгороді, Чернігові, інших великих містах Русі знаходилися торгові двори іноземних купців. Існували цілі райони, де жили торговці з Хазарії, Польщі, Скандинавських країн. Велику громаду складали купці і лихварі – вірмени і євреї, в руках яких був зосереджений значний торговий і лихварський капітал. Єврейське купецтво, користуючись своїми постійними контактами із родичами і партнерами-єдиновірцями в інших країнах, зв'язувало найважливіші торгові центри Русі не тільки з ближніми, а й з віддаленими частинами

Європи, зокрема з Англією та Іспанією. Вірменські купці мали торговельні зв'язки із країнами Кавказу і Передньої Азії. Багато в містах Русі було і торговців з Волжської Булгарії, країн Сходу – Персії, Хорезму та ін.

Купці із Русі теж були бажаними гостями на ринках Константинополя і Кракова, Регенсбурга і Будапешта, а також у Скандинавії, прибалтійських і німецьких містах. Наприклад, у Константинополі існував руський торговий двір, де постійно зупинялися купці із Русі.

Активною була і внутрішня торгівля. У Новгород, навколо якого було мало родючої землі, йшли вози з зерном. Із півдня, зокрема з Волині, в усі міста Русі везли сіль; із півночі на південь – рибу. Із Києва, Новгорода та інших великих міст коробейники розвозили по селах і містах вироби умілих ремісників. В околишні країни руські "гості" везли віск, хутро, льняне полотно, срібні вироби, знамениті руські кольчуги, шкіру, пряслиця, замки, бронзові дзеркальця, вироби із кістки. Нерідко разом із караванами купці гнали на продаж і челядь – захоплених під час воєнних походів полонених, які високо цінувалися на невеличких ринках причорноморського півдня.

На Русь звідусіль іноземні купці везли свої товари: з Візантії – дорогі тканини, зброю, церковні речі, коштовне каміння, золоті і срібні прикраси; із країн Кавказу, Персії, Прикаспія – пахощі та прянощі, вина, бісер. Торгували руські купці і з прирейнськими містами, угорськими, чеськими, польськими землями, звідки надходили вироби з металу, а також зброя, вина, коні. З цієї різноманітної торгівлі великими київськими і місцевими князями збиралися значні митні збори, які суттєво поповнювали їх скарбниці. У торгових справах брали участь і представники князівських домів. Вони або довіряли свої товари купцям, або мали своїх представників у торгових караванах під посиленою охороною.

Крім того, кожне місто на Русі було центром торгівлі найближчої округи. До нього тягнулися ремісники із навколишніх містечок і смерди з сільської місцевості, щоб продати плоди своєї праці та купити все необхідне для господарства.

Незважаючи на посилення феодальної роздробленості, у XII – на початку XIII ст. Київ зберігав значення найбільшого міського центру Східної Європи, де активно розвивалися ремесла і торгівля [7, с. 29–30].

Із кінця XI ст. стрімко розвиваються нові міські центри і насамперед центри удільних князівств – Владимир на Клязьмі, Галич та ін., які не без успіху конкурували з Києвом. Однак це аж ніяк не означало економічного і торговельного занепаду Києва, навпаки, у XII–XIII ст. його роль як центру торгівлі стає ще більш значущою, ніж у попередній період.

Хрестові походи й інші міжнародні події певною мірою позначилися і на торгівлі давньої Русі, насамперед, зовнішній. Однак це

стосувалося в основному тільки транзитної торгівлі між країнами Сходу і Західної Європи, яка до кінця XI – початку XII ст. здійснювалась через Русь, а після хрестових походів – через країни Переднього Сходу (Левант) та Середземне море. Безпосередня торгівля Русі з іншими країнами – Західною Європою, Візантією, Сходом – і внутрішня торгівля продовжували розвиватися швидкими темпами.

До Києва, як і раніше, щорічно прибували купецькі флотилії із Константинополя. Вони були настільки багаті й важливі для держави, що князі, очікуючи їх, із найвіддаленіших місць надсилали військо до Канева для охорони суден від нападів половців. Торговий шлях по Дніпру від Києва до моря називався "грецьким шляхом". Київські торги відігравали значну роль у соціально-економічному житті міста. Відомо, що в Києві з кінця XI – початку XIII ст. перебували іноземні купці, частина з яких тут постійно проживала. Незабаром після розгрому Києва монголо-татарами, папський посол Плато Карпіні, який їхав у Монголію, зустрів у Києві італійських купців з Генуї, Венеції, Пізи. Він відзначає, що перед його приїздом у Києві було багато італійських, французьких, австрійських, польських купців, а кияни також підтримували торгові зв'язки з татарами [8, с. 62]. Із інших документів довідуємось про купців з Греції, Моравії, німецьких країн, Вірменії та ін., які жили в Києві.

Головним торговим центром Києва, як і раніше, залишався Поділ. Тут під горою, де річка Почайна впадала у Дніпро, укладалася більшість торговельних угод. Греки, болгари, євреї, поляки, німці, чехи, вірмени, араби, скандинави та ін. активно торгували хутрами, дорогими тканинами, коштовним камінням, ювелірними виробами тощо. Київські умільці пропонували власні вироби: оздоблений відкарбованим візерунком посуд із срібла, тиснені срібні колти (підвіски для сережок), золоті прикраси, вироби з чорного срібла; гончарні вироби – глечики, черпаки, амфори, горщики. Сюди ж виносили свою продукцію чинбарі, ковалі, косторізи, столяри та інші ремісники. Сотні ремісничих професій давали на ринки міст Русі найрізноманітнішу продукцію.

Із поживленням економічного і політичного життя на Придніпров'ї у другій половині XIV ст. збільшується населення Києва. На київських торгах частіше стали з'являтися торгові люди з Москви, Смоленська, Новгорода, Твері, Чернігова, Житомира та інших міст. Через Київ у Західну Європу і на Схід проходили дуже важливі торгові шляхи. Про це зокрема свідчать численні розкопки, під час яких на Київщині знайдено чеські срібні монети, литовські гроші, польські золоті, новгородські гривни, мадярські динари та ін. [9, с. 45, 58, 67].

В організації торгівлі цього періоду "Руська правда" розрізняє "куплю" і "гостьбу". Остання означала торговельні операції, які

виходили за межі своєї землі, а "гостями" називали купців, що вели закордонну торгівлю. У цій збірці про іноземних купців сказано: "а пришедъ гость – изъ инога города (тобто князівства) – или чужо-земець" (купець з чужих країв). Іноді і щодо іноземних торговців вживався загальний термін "купець". Але останні, за чинним на той час законодавством, користувалися певними перевагами. Встановлюючи порядок сплати боргу, "Руська правда" передбачала: "якщо хтось буде багато винен іншим, а купець прибуде з іншого міста або з чужої землі і не буде знати про борги і віддасть товар, а боржник знову не віддасть купцеві куни, а перші позичкарі почнуть вимагати свій борг, то боржника треба вести на торг і продати, і спочатку віддати куни купцеві, а місцевим – що залишиться, те і віддати; якщо ж куни будуть князівські, то спершу взяти князівські куни; той же, хто мав багато процентів, не отримує" [10, с. 33].

Тогочасне законодавство також містило норми щодо спрощення процедури надання кредитів, призначених для торговельних операцій. Такі угоди ґрунтувалися на довірі між купцями. Якщо договір звичайної позики на суму більшу трьох гривен мав обов'язково укладатися при свідках (оскільки в іншому випадку кредитор втрачав право на претензію), то між купцями дозволялися кредитні операції на необмежену суму і без свідків. Якщо той, кому була надана позичка, відмовлявся її повертати, то кредитору достатньо було присягнути про це ("піти на роту"). Очевидно, що тут йдеться про зачатки феодальних купецьких товариств "на вірі".

Пам'ятки права містили також норми, які врегульовували питання повернення кредиту у разі банкрутства купців. Закон передбачав три його види. Перший вид – банкрутство без вини внаслідок стихійного лиха, ушкодження судна, пожежі, розбійницького нападу або під час війни. У цьому випадку купцю надавалася відстрочка у сплаті боргу, "бо шкода від Бога, а сам він не винен". Другий вид – коли купець проп'є або програє чужий товар. У цьому випадку кредитори на свій розсуд могли або чекати повернення боргу, надавши банкруту відстрочку, або продати його в рабство. Третій вид – злісне банкрутство, коли неплатоспроможний боржник, залишений без кредиту своїх городян, брав позику у гостя з іншого міста або чужо-земця і не повертав її. Такий банкрут продавався у рабство [10, с. 34].

Ці та інші норми свідчать не тільки про те, що влада опікувалася питаннями кредиту та сприяла його розвитку, а й, що торговельний кредит був досить поширеним явищем. Товар давався у кредит навіть іноземним купцям, а торговельні операції часто здійснювалися на позичені гроші.

Подібно до Чорного моря і Дніпра, іншим важливим водним торговим шляхом на Русі було Каспійське море і Волга. Ними на Русь постачалися ремісничі вироби із розвиненого Сходу – сап'ян, юхта, бісер, коштовне каміння, золотий і срібний посуд та прикраси, пахощі та прянощі, ніжні сукна та вина тощо.

Татаро-монгольська навала зашкодила торгівлі Русі, загальмувала її розвиток. Ускладнювалася торгівля і через нескінченні війни руських земель поміж собою. У результаті значно зменшився торговий оборот із Прибалтикою, країнами Центральної Європи, повністю були втрачені зв'язки з Візантією, Закавказзям. Постійні торгові гості на ринках Русі – вірмени і грузини – зникають з руських ринків. З Угорщиною вели торгівлю лише міста Південної Русі. Ситуація покращується лише з кінця XIII – початку XIV ст., коли розпочинається підйом Русі, разом із яким повільно, важко і поступово відроджується і торгівля, що є першою ознакою відродження будь-якої країни.

Відновлюється торговий обмін між окремими поселеннями. Селяни і ремісники почали вивозити продукти своєї праці на місцеві ринки, в інші міста та віддалені райони. Звичайно, вирішальну роль відіграють професійні торговці. До того ж обширну торгівлю почали вести монастирі. Їхні купці вже не обмежувалися закупівлею товарів для потреб монастирів, а переходять самі до посередницьких торговельних операцій.

Купецтво і ремісники для підтримки один одного об'єднувалися у професійні організації – дружини або артілі, сотні, ряди. Вони використовували спільні склади, допомагали з реалізацією товарів, надавали один одному кредити, страхували за рахунок спільних коштів на випадок стихійного лиха, пропажі або пограбування караванів під час небезпечної і далекої дороги. Купці, поряд із лихварями, монастирськими казначеями, боярами і князями, починають також здійснювати лихварські операції. Все більше і більше купців селилися там, де їм було вигідно збувати товари: у слободах – великих поселеннях, які оточували міста, або в самих містах близько від фортець, кремля, щоб у разі небезпеки сховатися під захист кріпосних стін. Ці поселення називалися посадами, оскільки князі і бояри часто "сажали" тут своїх людей, які ставали посадськими людьми. Серед посадських людей виділялися заможні купці. Вони мали свої хорони, слуг, скуповували землі.

Упродовж XII–XIV ст. обсяги товарної продукції, її асортимент та шляхи надходження до Русі із певних регіонів Європи та Сходу неодноразово змінювалися. Але при всіх змінах у різних сферах торгово-економічного обміну важливим напрямом торгівлі між Європою та Сходом залишалися галицькі та волинські шляхи, які були важливою складовою економіки середньовіччя. Свідченням цього є те, що такі волинські та галицькі міста, як Луцьк, Перемишль, Галич разом із Білгородом були серед найзначніших європейських торговельних міст на середньовічній мапі світу арабського географа Ідрісі, складеній у Палермо 1154 р. [11, с. 518].

Важливе міжнародне значення галицько-волинських шляхів у торговельно-економічних відносинах було обумовлене географічним положенням цих територій на перетині "між світами". Ці землі безпосередньо межували з Польщею, Угорщиною, Валахією, а через

море – з Болгарією та Візантією. Отже, у межах галицьких і волинських земель створювалися ідеальні можливості для стягнення мита на контрольованих сухопутних та водних шляхах, гірських перевалах тощо.

Крім торговельних обмінів ремісничими виробами, варто згадати й про можливості, які давали для торгівлі природні ресурси Волині й Галичини – родючі землі, багаті ліси, корисні копалини, поклади різних порід каменю тощо [12, с. 36]. Винятково вигідним товаром здавна була галицька сіль, яка була вагомою статтю прибутку не тільки Галичини, а й всієї Давньої Русі. Соляним шляхам, якими сіль вивозилася на продаж, завжди надавалася особлива увага. Започатковані ці шляхи були дуже давно. Про них, наприклад, згадує Геродот, описуючи ріку Бог, що мала вгорі солодку воду, а внизу – гірку, яка "загушувалася" солоним джерелом. Джерело та простір навколо нього, за переказами Геродота, скіфською називалися "ексампеї", тобто "свята дорога". Про важливе значення соляних шляхів для економіки Київської Русі промовисто свідчить такий факт, що в 1168 р. великий князь київський Мстислав Ізяславич скликав у Києві своїх васалів, щоби "пожалетиси о Руской земли и о своей отцине и дедине, оже несуть христьяни на всяко лето и веже свои, а с ними роту взимаюче, всегда переступаюче, а уже у нас, и Греческий путь изотымають, и Солоный, и Залозный" [13, с. 273]. Після цього на половців, які нападали на торговельні шляхи, зокрема соляний, виступили дружини чотирнадцяти давньоруських князівств [14, с. 89].

Значними центрами торгівлі, зокрема галицькою сіллю, були Галич, Сіль-Галицька (нині м. Солигалич), літописні Удеч, Родна, Городок та ін. Згадка у Києво-Печерському Патерику про продавців солі свідчить, що в Києві діяв склад солі, звідки вона розповсюджувалася по всій Русі спеціальними купецькими караванами [15, с. 36]. В Іпатіївському літописі у 1164 р. згадується про 300 солеторговців на Прикарпатті, які, відправившись із товаром з Удеча, стали жертвами повені на Дністрі [13, с. 525].

Основними прикарпатськими постачальниками солі для Києва були Галич і Перемишль. Саме торгівля сіллю, на переконання деяких дослідників [16, с. 291], стала причиною появи міста Галич, в основі назви якого лежить слово "сіль" – "гальс" [17, с. 460]. Важливими транзитними пунктами проходження солі були волинський Луцьк та приморський Білгород-Дністровський. Імпорт галицької солі зробив відомим також Соляний Городок на Львівщині. У писемних джерелах збереглося також багато повідомлень про потужний центр солеваріння Дрогобич, з якого придніпровські чумаки і закарпатські купці у XIV ст. вивозили товар у Південну Європу через Угорщину, в Центральну – з Волині через Польщу, в Північну – через Холмщину, Білорусь та Прибалтику [12, с. 49]. Торговці, які найуспішніше торгували галицькою сіллю, у м. Регензбурзі утворили спеціальне товариство "русаріїв".

Про важливість торгівлі сіллю можна судити із середньовічних письмових джерел, в яких згадується ситуація, що склалася на Русі у 1098 р., коли під час сутички з київським князем галицькі можновладці "...не пустиша гостей із Галича ні людей з Перемишля, і не бисть солі во всій Русской землі... І бе видите тогда люди сушая в велицей печали" [18, с. 108]. Із припиненням постачання солі з Галицької та Перемишльської земель печерський чернець Прохор почав виготовляти сіль з попелу і роздавати її людям. Солеторговці, які, скориставшись дефіцитом солі, і підвищили на неї ціну у п'ять разів, терпіли від цього значні збитки. Вони поскаржилися князю Святополку Ізяславичу на такі дії ченця. Князь підтримав купців і пішов на конфлікт із Печерським монастирем. Він відібрав у монахів вироблену ними сіль, яку вони постачали киянам, і пустив у продаж за підвищеними цінами галицьку сіль, тобто здійснив спекулятивний акт, оскільки ціна на сіль довгий час була стабільною [12, с. 50].

Про обсяг прибутків від торгівлі коломийською сіллю можна судити з того, що на них Данило Романович утримував своїх "оружників" – піщів, тобто пішу дружину. Держава в особі київських князів навіть намагалася монополізувати цю торгівлю і тримати у своїх руках, але їм це не вдалося зробити. Переважне право на видобування і торгівлю сіллю залишалося за галицькою знаттю.

Традиційним місцем торговельних процедур, що здійснювалися між давньоруськими купцями та купцями Сходу, посередником яких виступала Візантія, було Північне Причорномор'я. Цей напрям залишався найважливішим у формуванні загальнодержавного торговельного давньоруського ринку. За посередництвом Візантії здійснювалися поставки дорогих, вишуканих товарів, що користувалися попитом як у феодальної верхівки, так і у масового споживача. Особливо широкий збут знаходили предмети культово-релігійного вжитку [11, с. 36]. Традиційно тут продавалися дорогі тканини, прикраси, сільськогосподарські продукти, про що свідчить давньоруський літопис, у якому наводять предмети продажу "от грек – злато, паволоки, вина и овощеве различныя" [13, с. 819]. У цьому ж джерелі повідомляється, що князь Данило Галицький носив кожух "грецького оловіра" (шовкова тканина червоного кольору), прикрашений "кроуживы златыми плоскими" (вироблялися у спеціальній придворній майстерні в Константинополі) та черевики "хза зеленого" (грецького сап'яну, який походив із малоазійських центрів) [13, с. 814]. Як відомо, шовки, крім своєї легкості, приємності на дотик та багатого вигляду, мали властивість відлякувати комах-паразитів, а тому цінувалися подекуди на вагу золота. Зі східних візантійських центрів на Русь постачалися золотий та срібний посуд – тарілки та кубки, про використання яких у князівському побуті також згадує літопис. Із Херсонесу поставлялися самшитові гребінці, що також користувалися значним попитом. Із XIII ст., коли у Північному Причорномор'ї з'явилися торговельні предс-

тавництва італійських купців, до Причорномор'я починають надходити не тільки східні, а й італійські товари [19, с. 305]. Завдяки розгалуженим торговельно-економічним зв'язкам, що здійснювалися через Волинь і Галичину, на ринках Північного Причорномор'я можна було придбати прибалтійські, угорські, західноєвропейські вироби – прикраси-фібули, скляні намиста, бурштинові вироби, коней тощо.

У середині XIII ст. визначальну роль у торгівлі цього регіону, поряд із візантійськими, починають відігравати місцеві купці, які походили із представників верхівки кочових племен, зокрема половців, що осіли на Тамані. Згодом їх замінюють представники Золотої Орди, які ділили свої права з італійськими купцями. Останні, уклавши у 1261 р. договір з Візантією, отримали монопольне право на торгівлю у басейні Чорного моря. До італійських купців, які спочатку були представлені в основному генуезцями, у 1319 р. приєдналися венеціанці. Разом вони представляли не тільки італійські, а й французькі торговельні інтереси, оскільки уособлювали союз общин італійських купців Ломбардії, П'ємонта, Тоскани, який діяв одночасно і на території Франції та користувався привілеями французького короля. Наприкінці XIII ст. італійська торгівля у Причорноморській зоні набуває ще більшого розмаху. Морське товариство Венеції (колегіанца), яке представляло союз купців та банкірів, отримувало від "кримських" торговельних операцій 50 % усього свого прибутку. Основні статті їхніх доходів частково простежуються за юридичними угодами, у яких купці документували свою торгівлю з містами північно-західного узбережжя Чорного моря. Перелік предметів, названих у них, свідчить, що найпоширенішими були різноманітні тканини, які обмінювалися в основному на зерно.

Продовжувалися торгові зв'язки Русі з германцями. У XII–XIV ст. німецькі купці, які представляли торговельні кола Відня, Любека, Реренсбурга, Майнца та інших міст, проживали у Володимирі-Волинському, Галичі, Перемишлі, Ярославі, Львові, створюючи тут свої торговельні осередки. Відомо, наприклад, що у Львові німецьку громаду підтримував Лев Данилович. На переконання багатьох дослідників, до німецьких громад входили також австрійці, італійці, поляки, ризькі та лівонські німці, хрестоносці Тевтонського ордену [20, с. 115–116]. У Закарпатті на українсько-словацькому прикордонні німецькі купці селилися в місті Спіш, яке у складі закарпатських земель у 1286 р. було приєднане до Галичини [21, с. 71]. Про торгівлю німців з Руссю говориться і в жалуваній грамоті кельнського архієпископа Райнальда вестфальському місту Мадебаху (1165 р.), а змістом грамоти 1316 р., підписаної галицько-волинськими князями Андрієм і Львом, було укладання союзу з Пруським лицарським орденом, значною частиною діяльності якого була торгівля [22, с. 83].

Про роль, яку відігравали німецькі кіпці в економічному та суспільному житті Русі, свідчить той факт, що в 1270–1290 рр. посаду вїйта у Володимирі-Волинському обіймав німецький купець Марколт.

Грамоти на вйтівство Лев Данилович надав також представникам німецьких купецьких громад Перемишля і Львова. Як свідчить літопис, князь Данило після монголо-татарської навали запросив на Русь багатьох німецьких купців, перед якими поставив завдання розвитку торгівлі. Подібну політику продовжували і нащадки князя, звільняючи німецьких купців від податків і надаючи право на місцеве самоврядування та власне судочинство.

Широкими торговельними повноваженнями на закарпатських землях володіли тамплієри – представники одного з лицарських європейських орденів. Вони тут починають селитися наприкінці XIII ст. з дозволу синів Юрія Львовича. За загально прийнятими європейськими нормами, члени цього ордену, які називалися "братами" були задіяні саме у торговельних справах ("напівбрати" займалися ремеслом). Їх споживачами були в першу чергу представники привілейованих прошарків волинського та галицького суспільства.

Важливе місце посідали торговельні контакти й у відносинах між Руссю та Угорщиною. Напрями торговельних шляхів, якими пересувалися руські та угорські купці, детально описуються у багатьох хроніках цього періоду. Про торговельні стосунки між цими країнами в районі північних Карпат, які в Угорщині називали "руськими воротами", свідчать знайдені на Ленковецькому городищі угорські монети 60-х років XII ст. [23, с. 163]. Найбільшим і найвідомішим центром угорсько-руської торгівлі в Угорщині було місто Естергом, значну частину населення якого складали слов'яни. Придворним натарієм короля Бели III в "Діях угорців" були відзначені "численні хутра ласки та соболя", які постачалися руськими купцями в обмін на угорське срібло, мідь та скакунів – "фарі". "Угорські іноходці" згадуються як бойові коні князівських дружинників у "Слові о полку Ігоревім".

Важливе місце в торгівлі Русі посідали народи степу. Спочатку товарний обмін відбувався у степових районах, прилеглих до кордонів Русі. Археологічні матеріали свідчать, що берендеї, торки, печеніги, половці в цих обмінах здобували давньоруську зброю та обладунки, а давньоруські воїни – потрібні їм речі з глибинних районів Сходу [24, с. 123, 155]. Поступово виокремлюються центри половецько-руської торгівлі: у причорноморській зоні – ринки в Корсуні (Херсонесі), Сурожі (Судаку), Тмутаракані (Тамані), за межами Русі – в портових містах, де монголо-татари установили торговельні зв'язки з Передньою Азією та Європою. Головними товарами спочатку половців, а з XII–XIV ст. золотоординців залишалися слов'янські невільники, за яких вони одержували найкоштовніші вина, посуд, ювелірні вироби, шовк, парчу. Істотний прибуток давали продаж виробів із самшиту, вовняних та шовкових тканин, волоських горіхів, прянощів. Кримські хани сприяли цій торгівлі й отримували від неї величезні мита, вони також контролювали донський та волзький шляхи, які на

той час набувають великого значення у Східній Європі, замінивши давній шлях "з варяг у греки", значення якого було втрачене з падінням Києва. На окраїнних землях Галицько-Волинської Русі чільне місце у системі міжнародних торговельних зв'язків Золотої Орди з Центральною та Північною Європою посідав волинський Луцьк, який стояв на європейському міжнародному шляху.

Таким чином, торгівля, яка здійснювалася галицько-волинськими купцями, мала переважно посередницький характер, що було типовим для доби середньовіччя. Основні прибутки поступали від обміну товарів тих країн, які залишалися недостатньо розвиненими у торговельному відношенні. Торговельні операції здійснювалися як шляхом прямого обміну товару на товар, так і сплатою монетами або зливками цінних металів. У давньоруських землях переважав прямий обмін. Навіть у період широкого розповсюдження в країнах Східної Європи арабського срібла, за свідченнями багатьох тогочасних джерел, "руси, які приходили в Прагу, як і давні слов'яни, вели винятково обмінну торгівлю" [25, с. 484].

Збереглися, хоча і нечисленні, письмові відомості про давньоруських купців. Вони свідчать, що це були професіонали своєї справи, які мали свою розгалужену організацію і спеціалізувалися на продажі певного виду товару. Одні з них торгували сіллю, інші хутром, деревиною тощо. Підтвердженням цього може слугувати лист, датований 1324 р. і скріплений печаткою ради міста Володимира-Волинського. Адресований він був раді ганзейського північнонімецького міста Штральзунда. У листі йшлося про право волинських купців торгувати на європейських ринках тканинами і ставилася вимога повернути їм збитки за сукно з розбитого штормом судна, що затонуло біля німецьких берегів [26, с. 14]. Значним був і прошарок купців серед населення. Крім власне давньоруських купців на Галичині та Волині важливе місце у торгівлі посідали німецькі, італійські, болгарські, хозарські, єврейські, вірменські, скандинавські та інші купці [27, с. 90–92].

Тісні торговельні відносини підтримувалися Руссю з мешканцями прибалтійського регіону, які у середньовічних писемних джерелах згадуються під загальною назвою "литва" і були представлені різними племенами. Одним із них було плем'я ятвягів або судавів. До XIII ст. вони заселяли значні простори – Сувалкію, Підляшшя, Верхнє Понемання, що географічно були розташовані на північно-східних землях сучасної Польщі, у Білоруському Понеманні та Брестському Побужжі, на півдні Литви й Литовського Занемання. Упродовж тривалого часу через землі ятвягів проходив шлях, яким здійснювалися торговельні стосунки європейських та південних країн із Південно-Східною Прибалтикою. Контролюючи цей шлях, ятвяги отримували значні торговельні прибутки, про розмір яких можна судити зокрема зі значного обігу балтського імпорту, який проходив через "ятвязьку" територію поблизу Берестія – на Волинь, Подолію та Прикарпаття, де

зв'язок між регіонами Східної, Західної та Північної Європи здійснювався річками Дніпро-Німанської системи із волоками у верхів'ях Березини та Прип'яті. Цією річковою системою на Русь і у зворотному напрямку здійснювався потік трьох основних товарних груп: зброї та зброярського приладдя; ювелірних прикрас; мінеральної та природно-промислової сировини. Торгували і продукцією сільського господарства. В одному із літописів збереглися відомості про те, що у 1269 р., в часи великого неврожаю "и в Руси, и в Ляхох, и в Литве, и в Ятвязех", послали від ятвягів "слізно" просять у Володимира Васильковича продати їм надлишки жита: "...не помори нас, но перекор ми ни себе, пошли, господине, к нам жито свое продаят, а мы рады купим; чего восхочеш, воску ли, бели ль, бобров ли, черных ли кун, серебра ль, мы рады дами". Волинський князь погодився на це і направив ятвягам караван з хлібом із Берестія [28, с. 19].

Від часу князювання Данила Галицького дедалі більшого значення для Галицько-Волинської Русі набувають торгові відносини з утвореною в першій половині XIII ст. Литовською державою. Провідною статтею торговельних обмінів були бурштинові вироби (підвіски-амулет, намиста, прясла та ін.), які разом з іншими товарами постачалися на Русь. Вони надходили з Литви, південної та південно-західної Латвії та сучасної Калінінградської області Російської Федерації.

Багато галицько-волинських міст стають важливими центрами транзитної, посередницької західноєвропейської торгівлі. З огляду на високу її прибутковість, набувають важливості питання володіння такими містами. Істотний інтерес у різні періоди існування давньоруської держави як з боку князівської верхівки, так і з боку боярської опозиції, низки міських та етнічних громад викликали Червень, Белз, Володимир-Волинський, Дорогичин, Берестій, Перемишль та інші міста. За ці міста майже безперервно точилася боротьба, а претендентами на володіння були представники як місцевого походження, так і сусідніх феодальних держав і навіть віддалених регіонів Азії та Сходу [29, с. 81].

Важливим пунктом транзитної торгівлі був Володимир-Волинський, який неможливо було обминути при проходженні товарних караванів із Західної Європи на Волинь, до Прикарпаття та Причорномор'я. Через нього купці потрапляли до Чехії, Сілезії, Південної Польщі. Це місто також знаходилося на шляху з Києва до Регенсбурга, який зв'язував найважливіші промислові центри Західної, Центральної та Південної Європи з великими містами Центральної Азії та Далекого Сходу – Багдадом, Самаркандом, Пекіном та ін. [30, с. 38]. У Володимирі, подібно до Києва, Новгород, Смоленська та інших великих міст Русі, існували торговельні двори іноземних купців. Міжнародна торгівля, яка велася через це місто, здійснювалася на тлі одночасного формування внутрішнього міського торгу, що сприяло посиленню економічних зв'язків між давньоруськими князівствами.

Ще одним важливим транзитним центром торгівлі був Берестій (нині м. Брест, обласний центр у Білорусії). Такого значення він набув завдяки своєму географічному розташуванню (біля злиття річок Муховець і Буг), що давало можливість контролювати торговельні шляхи, що пов'язували Подніпров'я із країнами Заходу. Через це місто проходив торговельний шлях із Києва до Чехії та Німеччини. Воно, подібно до Дорогичина, хоч і в менших обсягах виконувало роль містамитниці. Саме про такі його функції свідчать знахідки свинцевих товарних пломб XII–XIII ст., які були позначками власників.

Предметним виразником тогочасних торговельних обмінів, які здійснювалися на Русі, були товарні пломби. Вони були виявлені у багатьох торговельних центрах і виконували конкретне завдання – позначка товару [32, с. 518]. За формою це були маленькі пластинки округлої, часто неправильної форми діаметром 5.5 – 10 мм і завтовшки 1.5 – 3 мм. При опечатуванні товару між ними вкладалися тонкі шнури, а при стисканні пластинок на обох боках відбивалися знаки чи зображення (коло, розетка, свастика, ламана лінія, перевернутий тризуб, чотирикінцевий або восьмикінцевий хрест, хрест у колі, хрест із якорем, людська фігура, обличчя, права або ліва рука, ніс, рот, орел, гусак, голова птаха, голова тигра, гілка, трилисник, троянда, колос, стріла, щит, меч тощо). Збереглися десятки тисяч таких пломб [12, с. 41–42]. У них гармонійно поєднувалися торгово-економічні, податково-митні, юридично-правові та владно-політичні елементи, які з розвитком соціально-політичних і соціально-економічних інститутів трансформуються у інші форми – грошей, власне товарної пломби, юридичного акта, скріпленого державною або особистою печаткою.

Територією Волині пролягали не тільки сухопутні, а й зручні водні торговельні шляхи. Один із них через Дніпро та Прип'ять, а далі – Гданськ, з'єднував міста Сходу з Європою. Саме з такого великого морського порту, як Гданськ, можна було дістатися до будь-якого порту північного узбережжя Європи. Цей шлях в околицях Берестія і Дорогичина з'єднувався із Західним Бугом та Віслою. Річками Вуж – Прип'ять – Дніпро з волинських каменоломень, наприклад, доставлявся до Києва камінь. Річками також сплавлявся прикарпатський ліс (тис, бук).

Інший водний шлях пролягав Західним Бугом. Він проходив через Володимир-Волинський і вів у Литву та Північну Польщу, а вже звідти до прибалтійських ганзейських міст та Магдебургу. У Володимирі на річці Луга та в Луцьку на річці Стир існували спеціально обладнані для прийому товарів пристані. Роль торгового порту на Волині відіграло і місто Устилуг. Річкова пристань у місці впадіння річки Лукви в Дністер, перетворена згодом Данилом Галицьким на річковий порт, існувала і в Галичі. За задумом князя, в порту мав стояти створений ним торговельний флот. Річкова пристань існувала і у місті Теревовлі на річці Серет [31, с. 126].

Істотну роль у посередницькому транзиті XII–XIV ст. відіграв Галич. На його торгах реалізовувалися вироби церковного вжитку, зброя та військово спорядження з усіх регіонів Русі та інших країн. З фортеці на Поділ вели дві дороги, які збереглися до нашого часу. Одна проходила західним схилом гори через урочище "Погарище", друга східним – долиною Мозолевого потоку. Вона зберегла назву "Вивози", близьку до давньоруського "узвоз" [12, с. 39].

Другим за значенням після Галича торговельним центром Галицько-Волинської Русі був Василів. На його торгах, в яких брали участь різні міста і містечка Подністров'я, реалізовувалися як місцеві так і завезені товари.

Великим перевалочним торговельним пунктом у гирлі Дніпра на виході до Чорного моря було Олешня.

Таким чином, не зважаючи на роздробленість земель руських, у XII–XIV ст. продовжувала розвиватися торгівля, яка ґрунтувалася на феодальному способі виробництва. Вона посідала важливе місце у економічному зміцненні та культурному піднесенні окремих князівств і земель. Основною статтею збагачення бояр і дружинників, які саме в цей період осідають на землю, поступово стає не полюддя і далекі воєнні походи, а виробництво товарної продукції у своїх вотчинах та реалізація її на ринку. Значними осередками торгівлі стають міста, кількість яких постійно збільшується. Спостерігається також руйнування характерного для попереднього історичного періоду натурального господарства. Міські ремісники переходять від роботи на замовлення до роботи на ринок. Отримує подальший розвиток торгівля з іноземними державами. Зароджується лихварство, яке забезпечувало первісне нагромадження капіталу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Бестужев-Рюмин К. Н.* Русская история / К. Н. Бестужев-Рюмин. — М. : Вече, 2007. — 416 с.
2. *Дорошенко Д.* Історія України : у 2 т. / Д. Дорошенко. — К. : Глобус, 1991. — Т. 1. — 238 с.
3. *Грушевський М. С.* Історія України-Русі : у 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський. — К. : Наук. думка, 1993. — Т. 3. — 586 с.
4. *Ключевський В.* Русская история. Полный курс лекций. — М. : УЛМА-ПРЕС Образование, 2004. — 831 с.
5. *Покровский М. Н.* Русская история : в 3 т. / М. Н. Покровский. — СПб. : Полигон, 2002. — Т. 1. — 346 с.
6. *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен / С. М. Соловьев. — М. : Эксмо, 2006. — 1024 с.
7. *Каппелер А.* Мала історія України / Андреас Каппелер. — К. : К.І.С., 2007. — 264 с.
8. *Иоанн де Плано Карпини.* История Монгалов. — СПб., 1911. — 232 с.
9. *Беляшевский Н. Ф.* Монетные клады Киевской губернии / Н. Ф. Беляшевский. — К., 1889. — 465 с.

10. *Руська Правда* (Просторова редакція) // Хрестоматія з історії держави і права України. — Т. 1. З найдавніших часів до початку ХХ ст. ; за ред. В. Д. Гончаренка. — К. : Ін Юре, 1997. — С. 29–39.
11. *Рыбаков Б. А.* Киевская Русь и русские княжества. XII – XIII вв. / Б. А. Рыбаков. — М. : Наука, 1982. — 565 с.
12. *Михайлова Р. Д.* Художня культура Галицько-Волинської Русі / Р. Д. Михайлова. — К. : Вид. Дім "Слово", 2007. — 496 с.
13. *Ипатьевская летопись* // Полное собрание русских летописей, изданное по высочайшему повелению Императорскою археографическою комиссией. — М., 1908. — Т. 2. — 379 с.
14. *Толочко П. П.* Київська Русь і кочовики південно-руських степів у Х–ХІІІ ст. // Старожитності Русі-України / П. П. Толочко. — К. : Київ. Акад. Євробізнесу, 1994. — С. 203–209.
15. *Грабовецький Б. В.* Солеварні промисли Прикарпаття в період Київської Русі / Б. В. Грабовецький // Київська Русь: культура, традиції. — К. : Наук. думка, 1982. — С. 35–39.
16. *Аулих В. В.* Галич / В. В. Аулих // Археология Украинской ССР. — К. : Наук. думка, 1986. — 587 с.
17. *Етимологічний словник української мови.* — К. : Наук. думка, 1982. — Т. 3. — С. 286–295.
18. *Киево-Печерський патерик.* — К. : Час, 1991. — 192 с.
19. *Коновалова И. Г.* Итальянские купцы в Северно-Западном Причерноморье / И. Г. Коновалова // Древнейшие государства на территории СССР. — М. : Наука, 1989. — С. 301–309.
20. *Костюк М.* Літописна Волинь і німці / М. Костюк // Волинь і волинське зарубіжжя. — Луцьк : Надністр'я, 1995. — С. 115–116.
21. *Федака С.* Галицько-Волинська держава і Закарпаття / С. Федака // Король Данило Романович і його місце в українській історії. — Львів : МВС, 2003. — С. 66–75.
22. *Балязин В. Н.* Россия и тевтонский орден / В. Н. Балязин // Вопросы истории. — 1963. — № 5. — С. 83–94.
23. *Тимошук Б. О.* Давньоруська Буковина / Б. О. Тимошук. — К. : Наук. думка, 1982. — 182 с.
24. *Толочко П. П.* Кочевые народы степи и Киевская Русь / П. П. Толочко. — СПб. : Алетей, 2003. — 158 с.
25. *Зоценко В. Н.* Торговля в южноукраинских землях (VIII–XIII ст.) / В. Н. Зоценко // Археология Украинской ССР. — К. : Наук. думка, 1986. — Т. 3. — С. 470–485.
26. *Исаевич Я. Д.* Володимир Волинський / Я. Д. Исаевич, А. Г. Мартинюк. — Львів : Каменяр, 1983. — 95 с.
27. *Даркевич В. П.* Аргонавты средневековья / В. П. Даркевич. — К. : КДУ, 2005. — 256 с.
28. *Лысенко Н. Ф.* Берестье / Н. Ф. Лысенко. — Минск : Наука и техника, 1975. — 394 с.
29. *Крип'якевич І. Я.* Галицько-Волинське князівство / І. Я. Крип'якевич. — К. : Наук. думка, 1984. — 176 с.
30. *Цинкаловський О.* Володимир / О. Цинкаловський // Стара Волинь і Волинське Полісся. Т. 1. — Вінніпег, 1984. — С. 194–202.

31. Тимошук Б. О. Тербовль – місто Галицької землі / Б. О. Тимошук // Галич і Галицька земля. – Київ–Галич: Національний заповідник "Давній Галич", 1998. — С. 124–127.
32. Киевская Русь и русские княжества. XII – XIII вв. — М. : Наука, 1982. — 592 с.

Стаття надійшла до редакції 02.02.2012.

Орленко В., Орленко Л. Развитие торговли на Руси в период феодальной раздробленности (XII–XIV в.). Проанализированы основные этапы, роль, содержание и специфика торговых отношений на украинских землях в период феодальной раздробленности. Сделан вывод, что она занимала важное место в экономическом и культурном подъеме отдельных княжеств и земель, содействовала первоначальному накоплению капитала.

Orlenko V., Orlenko L. The development of trade in Russia during the period of feudal division (XII – XIV). The main stages, role, contents and specific character of trade relations of Ukraine land during the period of feudal division have been analyzed. There has been made a conclusion that trade took an important place in economic and cultural raising of separate principalities and facilitated the primary accumulation of capital.